

ՎԱՂՈՒՀԱՍԻ Ս. ՏԻՐԱՄԱՅՐ ՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ

Արսեն Յարութիւնեան, Տիգրան Ալեքսանեան

Վաղուհաս գիւղը (յայտնի նաեւ Վաղաւուզ, Վագուհաս, Վաղահաս եւ այլ անունաձեւերով) Արցախ աշխարհի ինչն էր գաւառի հնագոյն բնակավայրերից է, որը գտնուում է ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ-Տրտու գետի աջափնեայ ձորալանջի բարձրադիր վայրում¹: Գիւղը եւ նրա շրջակայքը հարուստ են պատմաճարտարապետական յուշարձաններով. գիւղամիջուկ է գտնուում Վաղուհասի վանքը՝ յայտնի նաեւ Ս. Տիրամայր² կամ Մայրաքաղաք³ անուններով, իսկ շրջակայքում են Կարմիր վանքը (Բերդաձորի Ս. Գրիգոր), Եղցու Թալա, Հին Վա-

ղուհաս, Վարդանլու գիւղատեղիները՝ իրենց աւերակ եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով⁴:

Գիւղամիջեան Ս. Տիրամայր վանքի աւերակների զգալի մասը ծածկուած է հողով եւ առատ բուսականութեամբ (նկ. 1): Համաձայն գաւթի ներսում կառուցուած շինութիւններից մէկի կամարակապ որմնախորշում ագուցուած սալաքարի արձանագրութեան՝ վանքը վերակառուցուել է 1183 թ. Վախտանգի որդի Հասանի կողմից (արձ. 2): Վանական համալիրից պահպանուել են ուղղանկիւն յատակագծով եկեղեցին, հիւսիսից յարող գաւթի թուղ եւ վերջինիս արեւելեան մասում՝ հիւսիսից հարաւ դասաւորութեամբ իրար կից չորս կառոյցները (երեքը՝ համեմատաբար լաւ վիճակում), որոնցից հարաւային երկուսն ունեն մէկ ընդհանուր մուտք (նկ. 2): Տեղագիր Մակար եպս. Բարխուտարեանցի նկարագրութեամբ՝ «տարօրինակ ձեւ ունի գաւթի, որի արեւելեան հիւսիսային անկիւնն զրադարան է, իսկ արեւելեան միջին եւ արեւելեան հարաւային մասն երկու խորաններ եւ արեւմտեան մասն՝ գաւթի, որի ամբողջ կամարներն խոնարհուած են...»⁵: Կարծում ենք՝ գաւթի նշուած շինութիւնները սկզբնապէս իբրեւ մատուռ են կառուցուել⁶ եւ յետագայում միայն

1 Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Լ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետեւ՝ Տեղանունների բառարան), հտ. 4, Երեւան, 1998, էջ 742:
2 Պատմաբան Ծախէն Մկրտչեանը նշում է, որ համալիրը Տիրամայր վանք է անուանուել շնորհիւ եկեղեցուն առկայ Տիրամօր մեծադիր որմնակարի (Ե. Մկրտչեան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական յուշարձանները, Երեւան, 1985, էջ 57):
3 Միջնադարում նշանաւոր վանքերն ու եպիսկոպոսանիստ կենտրոնները կոչուել են նաեւ մայրաքաղաքներ, ինչպէս օրինակ՝ Տաթեւի վանքը (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայաստանի պատմիչք եւ պատմութիւնը Հայոց, հտ. Ա, Վեներիկ, 1901, էջ 269, ծմբ. 4): Սարգիս արք. Ջալալեանցի վկայութեամբ՝ Վաղուհասի մեծատանը յայտնի էր Մայրաքաղաք անունով, որը «...այժմ եւս կոչի նոյն անունը վասն լինելոյ եպիսկոպոսարան Մեծին Կուսէից» (Սարգիս արք. Ջալալեանց, Ժամանակագրութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ (այսուհետեւ՝ Ջալալեանց, Բ), Տիփլիս, 1858, էջ 231, տե՛ս նաեւ Տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 742-743): Վանքերի՝ Մայրաքաղաք կոչուելու մասին տե՛ս նաեւ Տ. Ալեքսանեան, Միջնադարեան վանքերը «մայրաքաղաք» կոչելու հարցի շուրջ, «Էջմիածին», 2016, Ե, էջ 107-111:

4 Դիւան հայ վիմագրութեան (այսուհետեւ՝ ԴՎ), պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուտարեան, Երեւան, 1982, էջ 112, 115:
5 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ (այսուհետեւ՝ Բարխուտարեանց), Երեւան, 1999, էջ 259-260 (վերահրատարակութիւն):
6 Վանական համակառոյցում մի քանի մատուռի առկայութիւնը եզակի երեւոյթ է եւ պայմանաւորուած է ԺԲ.-ԺԴ. դդ. հանգուցեալի հոգու փրկութեան համար մատուցուող պատարագներով:

ծառայել են որպէս գրատուն-մատենադարան: Գրատան երբեմնի գոյութեան մասին են վկայում շինութիւնների պատերի մեծադիր խորշերը, ինչպէս նաեւ՝ վիմագրերից մէկը (արձ. 5): Նկատառելով այդ գաւթի արեւելեան կողմում կառուցուած շինութիւնները մենք պայմանականորէն կոչում ենք գրատան խցեր:

Վանքի շուրջ տարածուել է միջնադարեան ընդարձակ գերեզմանոցը՝ «բազմաթիւ եւ գեղեցիկ խաչարձաններով»⁷, որից այսօր գրեթէ ոչինչ չի պահպանուել: Այստեղ թաղումներ են արուում նաեւ մեր օրերում, ինչի հետեւանքով ամբողջութեամբ խաթարուել է յուշարձանի երբեմնի տեսքը: Կորստեան է մատնուել նաեւ վանքի շրջապարիսպը, որի գոյութեան մասին վկայում է դեռեւս Սարգիս արք. Ջալալեանցը⁸: Խորհրդային տարիներին վանքի մի շարք շինութիւններ քանդուել եւ սրբատաշ, արձանագիր քարերն ու խաչքարերն իբրեւ շինաքար օգտագործուել են կոլտնտեսութեան պահեստի կառուցման համար⁹:

Յուշարձանը բարեկարգելու մտայնութեամբ՝ Վաղուհասի հոգեւոր հովիւ Տ. Յովհաննէս քահանայ Յովհաննիսեանի նախաձեռնութեամբ եւ Գրիգոր Հայրապետեանի միջոցներով Արցախի Զբօսաշրջութեան թուրքաւանակի աճով, որոնք յաճախ կատարում էին միաժամանակ: Նման իրավիճակ է փաստագրուել նաեւ Վաղուհասից ոչ հեռու գտնուող Հանդարեղի վանքի պեղումների ժամանակ (տե՛ս Հ. Լ. Պետրոսեան, Լ. Վ. Կիրակոսեան, Վ. Ա. Սաֆարեան, Հանդարեղի վանքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2009, էջ 30):

7 Եղիշէ (Յովակիմ) աւագ քահանայ Գեղամեանց (Հայկունի), Ուղեգրացական ակնարկներ (այսուհետեւ՝ Հայկունի), ԸՄՈՒ հիմնադրամ, գիրք ԺԳ, Երեւան, 2010, էջ 68 (վերահրատարակութիւն):
8 Ջալալեանց, Բ, էջ 232-233:
9 Ձեռնարկուած աշխատանքներին զուգահեռ մեր կողմից հաւաքուել է Վաղուհասի նորակառոյց եկեղեցու քակ եւ տեղափոխուել նաեւ վերոյիշեալ քարաքեկորները, որոնք առանձին քննութեան առարկայ են (- Տ. Ա.):

Թեան եւ պատմական միջավայրի պահպանութեան վարչութիւնը 2014-2015 թթ. վանքի գաւթի եւ նրան յարակից կառոյցների տարածքում իրականացրեց մասնակի պեղման եւ մաքրման աշխատանքներ (դեկավար՝ Հնագէտ Տիգրան Ալեքսանեան): Պեղումներով հիմնականում բացուեցին գաւթի պատերի ստորին շարերը: Պարզուեց, որ կառոյցն ունեցել է երկու մուտք՝ արեւմտեան եւ հարաւային. վերջինով միանում էր եկեղեցուն: Յետագայ նորոգումների ժամանակ պատերի շարուածքում իբրեւ շինաքար օգտագործուել են նաեւ խաչքարեր, արձանագիր քարեր ու դրանց բեկորներ, որոնց շարքում են նաեւ սոյն հետազօտութեան առարկայ վիմագրերը: Տեղագիր-բանահաւաք Եղիշէ աւ. քհն. Գեղամեանցը (Հայկունի) Արցախի մի շարք գաւառներում 1885 թ. ամռանն իրականացրած ճանապարհորդութեան տպաւորութիւնների նօթերում փաստում է, որ Վաղուհասի վանքի «արձանագրութեանց քարերի մեծ մասը պոկած, հանած է, մի մասն էլ՝ թակած-փչացրած»¹⁰:

Հնագիտական պեղումների ընթացքում մեզ յաջողուել է վիմագրերը միայն լուսանկարել՝ վերծանութիւնները վերապահելով յետագայ աշխատանքներին: Քննութեան ենթակայ շուրջ մէկ տասնեակ արձանագրութիւններից վեցն առաջին անգամ է շրջանաւորուել, լրացումներ ու ճշգրտումներ են արուել հրատարակուած վիմագրերում, իսկ վերջում, իբրեւ յաւելում, յուշարձանի վիմագրական նիւթն ամբողջացնելու նպատակով գետեղել ենք Վաղուհասի վանքից յայտնի արձանագրութիւններ, որոնք մենք չենք տեսել: Վիմագրերը ներկայացուում են ժամանակագրական կարգով, վերծանութիւններին կից զբնագրերով¹¹ (վերջում գետե-

10 Հայկունի, էջ 68:
11 Արձանագրութիւնների գրչանկարները՝ Արսէն Յարութիւնեանի:

դուած են նաեւ լուսանկարները) եւ նախորդ հրատարակութիւնների մատենագիտութեամբ: Նախընտրել ենք վերծանութիւններում օգտագործել «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշարում կիրառուող պայմանական նշանները:

Վաղուհասից որոշ վիմագրեր առաջին անգամ յիշատակել են ԺԹ. դ. տեղագիր-բանահաւաքները: Սարգիս արք. Ջալալեանցն իր տեղագրական աշխատութեան երկրորդ հատորում Վաղուհասի վանքից վկայակոչել է ընդամենը 4 վիմագիր¹², Հայկունին՝ 1 արձ.¹³, Մակար եպս. Բարխուտարեանցը՝ 5 արձ.¹⁴: Վիմական տարեգրում Կարապետ Կոստանեանցը զետեղել է հրատարակուած վիմագրերից միայն 4-ը¹⁵: «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշարի Արցախի պրակում Սեղրակ Բարխուտարեանը փորձել է ամբողջացնել տեղի վիմագրերը՝ հրատարակելով 11 արձանագրութիւն, որոնցից 7-ն անձամբ չի տեսել եւ ներկայացրել է ըստ նախորդ հրատարակիչների¹⁶: Արցախի պատմաճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրութեան համատեքստում Շահէն Մկրտչեանը Վաղուհասից եւ շրջակայ հնավայրերից հատուածաբար թուով 5 արձանագրութիւն է վկայակոչել¹⁷: Մեր պեղումներով փաստագրուած վիմագրերը (նախկինում հրատարակուած եւ նորայայտ)՝ ստորեւ.

1. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. կանգնեցուած է եղել գաւթի մէջ՝ գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից ձախ, ստորին մասում՝ 2 տող.

...[ԲԱՐԵՆ] ԽԱՍ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ՏՎԻ Ջ/ՔԱՐԱՅՀՈՒՋՆ [Ձ]ՈՐ, ԹՎԼԻՆ] Ո. (1151):

Վիմագրի սկզբնամասը, որն ըստ էութեան զետեղուած է եղել խաչքարի քիւին, չի պահպանուել: Ենթադրելի է, որ այն խաչքարային յիշատակագրութիւններին յատուկ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՔԱՐԵՆՈՒՄ բանաձեւային ձեւակերպումը պէտք է լինի: Ունի նուիրատուական բնոյթ. խաչքար է կանգնեցուել ինչ-որ մէկի (անունը չի պահպանուել) հոգու բարեխօսութեան համար, որի դիմաց Քարահունջից (վիմագրում՝ Քարայհունջ) ձոր է նուիրաբերուել (թերեւս՝ տեղանք, հողատարածք իմաստով), հաւանաբար, Ս. Տիրամայր վանքին: Արցախում Քարահունջ անունով երկու բնակավայր է յիշատակուում՝ Մարտակերտի եւ Մարտունու շրջաններում: Առաջինը, որն, ըստ ամենայնի, վիմագրում վկայուածն է, աւերակ գիւղատեղի է Հաթերք գիւղի հարաւարեւմտեան կողմում: Պահպանուել են միջնադարեան փոքր եկեղեցու, բերդի աւերակները, յարակից գերեզմանոցը¹⁸: Վիմագրի գիւտը կարեւորուած է բնակավայրի՝ դեռեւս ԺԲ. դարակէսից այդօրինակ անուամբ յիշատակուելու առումով:

Խաչքարի հարաւային կողին պահպանուել է յետագայի եւ այլ գրչութեամբ

12 Ջալալեանց, Բ, էջ 232-233:
13 Իր ճանապարհորդական տպատրոփումների ցօթերը Հայկունին նախապէս հրատարակել է «Մեղու Հայաստանի» պարբերականի 1885 թ. համարներում. մատենագիտութիւնը տե՛ս Հայկունի, էջ 7, ծնթ. 23:
14 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Ա2. աշխ., էջ 260:
15 Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց (այսուհետեւ՝ ՎՏ), կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 35, 55, 62, 111:
16 ԴՂՎ, պրակ V, էջ 113-115, արձ. 373-383:
17 Ծ. Մկրտչեան, Ա2. աշխ., էջ 56-58:

18 Տեղանունների բառարան, հտ. 5, Երեւան, 2001, էջ 314-315:

արձանագրութեան հատուած (3 տող), անկապակից. ՈՍ / ԱԼԵՆ / ԻՄԱՅ:

2. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցուած գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից աջ՝ կամարակապ որմնախորշում՝ 9 տող.

ԻՈՒԼԲ. (1183) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԼԱՆՍ / ՏԱՈՑ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԼԱՆՍ / ՆՍ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐՈՒ, ԵՄ՝ ՀԱՍԱՆ, / ՈՐԴԻ ՎԱԽՆՆՏԱՆԳԱ, ԾԻՆԵՑԻ / ՋԵԿԵՂԵՑԻ ԽՍՐԱՔԱՒԵՐ ՎԱՍՆ ՅԱՆՏԱՆԱՅ ԻՄՈՑ ՔԱՒՈՒԹԵԼԱՆՍ ԵՒ ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ ԲԱՐԵՆՍԱԻՍ ԱՌ / ԱՅ, ՈՐ ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՆԵՔ ԶԷԱՍԻՆՆ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻԾԵՔ ԵՒ ԱՅ ԶՁԵԶ ՅԼԻԾԵԼ:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 232, Բարխուտարեանց, 260, ՎՏ, 35, ԴՂՎ, V, 112, արձ. 373, Մկրտչեան, 57:

Քարը տեղ-տեղ վնասուած է, ինչի հետեւանքով որոշ բառեր կիսանեղծ են, բայց՝ վերծանելի: Նախորդ հրատարակիչները վերծանութիւնը հիմնականում պակասաւոր ու աղաւաղուած են ներկայացրել. Ջալալեանցն ու Բարխուտարեանցը ՎԱՆՏԱՆԳ անունը կարդացել են ՎԱՍԱԿ, 7-րդ տողի ՀՈԳՈՅՍ ԲԱՐԵՆՍԱԻՍ ԱՌ-ը «Դիւանում» կարդում ենք ՀՈԳՈՅ ԱՐԱՐԵՆ ... ԱՌԱՋ, 8-րդ տողում՝ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՀԱՍԱՆԱՅ, իսկ 5-րդ տողի ՋԵԿԵՂԵՑԻՐՍ ԲԱՋՄԱԻԵՐ բառակապակցութիւնն ընդհանրապէս չեն կարդացել («Դիւանում»՝ ՋԵԿԵՂԵՑԻՍ ...), որի լրա-

ցումը վանքի ստեղծման ժամանակը ճշտելու առումով մեծապէս կարեւորուած է: Վախտանգի որդի Հասանը ոչ թէ կառուցել, այլ, թերեւս, Գրիգոր Դ. Տղայ (1173-1193 թթ.) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրօք վերականգնել է աւերուած շինութիւնները, ինչի մասին լրացուցիչ յուշում է նաեւ վիմագրի տեղագրութիւնը: Նշուած նորոգումների արդիւնք կարող է լինել նաեւ գրատան խցերի պատերի շարուածքում որպէս շինաքար օգտագործուած թերի եւ ամբողջական խաչքարերի ու արձանագիր քարերի առկայութիւնը: Յուշարձանի հետազօտութեան ներկայիս վիճակը հնարաւորութիւն չի տալիս առաւել յստակ խօսել համակառոյցի աւերման պատճառների եւ ժամանակի մասին: Սակայն, ելնելով մատենագրական վկայութիւններից, տեղին է կարծել, որ վանքի մասնակի կամ ամբողջական փլուզման պատճառ կարող էր լինել 1139 թ. Գանձակի երկրաշարժը. «Ի ՇՁԸ (1139) թուականին եղեւ շարժ սաստիկ եւ կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, եւ տապալեցան շինուածք, որ ի նմա...»¹⁹: Երկրաշարժի հետեւանքով աւերուել են նաեւ Խաչէնի բազմաթիւ գիւղեր՝ վանքերով ու եկեղեցիներով. «որով շարժմամբ բազում աւերումն լինէր ընդ բազում տեղիս ի գաւառիս Փառխոսոյ եւ Խաչինոյ... Եւ ի լեռնակողմանսն բազում դղեակք եւ գիւղք տապալեցան հանդերձ վանորայիւք եւ եկեղեցեալք...»²⁰:

Այժմ անդրադառնանք վիմագրում յիշատակուած Վախտանգի որդի Հասանին: Յայտնի է, որ ԺԲ. դ. երկրորդ կէսից Խաչէնում հաստատուեց Առանշահիկ տէ-

19 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, էջ 117:
20 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1983, Յանդուած Բ, էջ 352. Ը. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայաստանում, հտ. Ա, էջ 361:

րերի եռաճիւղ իշխանութիւն՝ ներքին խաչէնի կամ խօխանաբերդի, Կենտրոնական խաչէնի կամ Հաթերքի եւ Վերին խաչէնի կամ Մարի: Ստեղծուած իշխանութիւնները մշտապէս գոյատեւել են նրանցից մէկի գահերէցութեամբ: Սկզբում այն պատկանում էր Հաթերքցիներին, ապա կարճ ժամանակով անցաւ Մարի տէրերին, իսկ ԺԳ.-ԺԶ. դդ. խաչէնի գահերէց տէրեր ճանաչուեցին միայն խոխանաբերդցիները²¹: ԺԲ. դ. երկրորդ կէսին գահերէց տէրը Հաթերքի գահակալն էր՝ իշխանաց իշխան Հասանը (1142-1182 թթ.): 1182 թ. նա թողնում է իշխանութիւնը, կնոջ հետ միասին հրաժարուած աշխարհիկ կեանքից եւ կրօնաւորութեան գնում Դադիվանք՝ պատմութեան մէջ մնալով «Հասան Մեծ Կրօնաւորեալ» մականուամբ²²:

Դադիվանքի խաչքարերից մէկի (նախկինում կոչուած՝ «խաչվիմ») արձանագրութիւնը բաւական ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում ոչ միայն Հասանի իշխանութեան սահմանների («...տէր Հաթերքոյ եւ Հանդաբերդոյ, խաչինաբերդոյ եւ Հաւախաղացին...»)²³, այլեւ նրա գահակալութեան 40 տարիների ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմական իրադարձութիւնների եւ կրօնաւորութեան գնալու մասին. «...կացի յաւազութեան ամս :Ն: (40) շատ պատերազմաւ եւ յաղ-

թեցի թշնամեաց իմոց... եւ եկի ի վանքս մաւտ յիմ եղբայրս ի Տէր Գրիգորէս եւ եղէ կրաւնաւոր...»²⁴: Մեր կարծիքով՝ Ս. Տիրամայր վանքի եկեղեցիները վերականգնողը հէնց Հասան Կրօնաւորեալն է, ով այդ գործին ձեռնամուխ է եղել վանական կեանքին անցնելու յաջորդ տարին:

3. ԽԱԶՔԱՐ. ազուցուած գրատան ձախից երկրորդ խցի մուտքին կից, գիրը՝ ստորին մասում, 6 տող, թուականը հորիզոնական խաչաթեւերի տակ՝ 2 տող.

ԹԻԻՆ ՈՒՍԵ. (1196) / ԷՐ:

ԵՄ՝ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ,
ԿԱՆԳՆԵՑ/Ի ԶԽԱԶՍ
Ի Տ/ԱՊԱՆԻ ՀԱԻՐ
ԻՄՈՑ ՍՏԵՓԱՆՈՂՍԻ,
ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻԾԵՑԷՔ:

Խաչքարի վերին աջ հատուածը վնասուած է, քանդակային յորինուածքում հիմնախաչը երեք կողմից բոլորում է հիւսածոյ եզերագարդը, խաչատակից սկիզբ առնում եւ մինչեւ հորիզոնական թեւերն է ձգւում արմաւազարդը, իսկ վերնամասի խաչախորքը զբաղեցնում են խաղողի զոյգ ողկոյզները: Խաչքարը կանգնեցրել է հոգեւոր սպասաւոր տէր Գրիգորն իր հօր՝ Ստեփանոսի գերեզմանին՝ իբրեւ մահարձան: Հաւանական է, որ այս կոթողը եւս երկրորդական օգտագործման ժամանակ ծառայել է իբրեւ շինաքար, սակայն չպէտք է բացառել, որ այն կանգնեցուել է

24 Նոյն տեղեկում:

21 Բ. Ուրուբաբեան, Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դդ., Երեւան, 1975, էջ 123:
22 Հասան Մեծի եւ նրա տոհմի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Խօխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ.-ԺԳ. դարերում, «Համդէս ամսօրեայ», ԸԻԴ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2010, սն. 71-170 (յատկապէս՝ սն. 107-138):
Յօդուածի վերաբերեալ արուած շահեկան մկատարումների համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում պատմաբան-արեւելագետ Ալեքսան Յակոբեանին:
23 ԴՂՎ, պրակ V, էջ 198, արձ. 707. Ս. Կարապետեան, Հայ մշակոյթի յուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցում շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 118, արձ. 72:

Ստեփանոսի գերեզմանին, որը թաղուած է գաւթում:

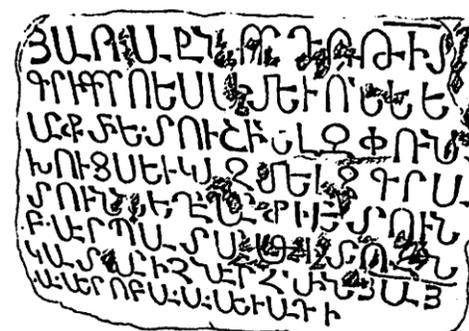
4. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ազուցուած գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից ձախ՝ կամարակապ որմնախորշում, 4 տող.

...ԱԾԱ...Բ...ԻԱՂ /
ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՑ Ձ/ՍԱՀԱԿ
ՆՈՒԱՍՏ ՔԱՀԱ/ՆԱ ՅԻԾԵՑԷՔ ԱՌ ԱԾ:
Հրատ. ԴՂՎ, V, 112, արձ. 374:

Առաջին տողը, որն ի տարբերութիւն միւսների՝ ելնդատառ է, եղծուած է եւ միայն առանձին տառեր են ընթերցւում (սկզբում՝ ԱԾ - Աստուած): Ս. Բարխուդարեանն արձանագրութեան սկզբնատողն ու վերջին երկու բառը չի կարդացել: Դատելով տառաձեւերից եւ փորագրման եղանակից՝ հարազատ է ԺԲ. դարին, աւելին՝ Հաւանական է, որ թիւ 2 արձանագրութեան ժամանակակիցն ու միեւնոյն գրչի ձեռագործն է: Վիճակը պարզում է վանքի սպասաւոր տէր Սահակ քահանայի անունը:

5. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ազուցուած գրատան ձախից առաջին խցի հարաւային պատին, 8 տող.

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ] [ՏՐ] /
ԳՐԻԳՈՐՈ, ԵՄ՝ ՍԻՄԵՈՆ ԵՒ
ԵՂԱՂԱՐԲ ԻՄ, ԵՏՈՒ ԾԻՆԵԼ

ՋՓՈՒՆԱ/ԽՈՒՑՍ ԵՒ ԿԱԶՄԵԼ
ՋԳՐԱ/ՏՈՒՆՆ, ԵՂԱՐԲ ԻՄ
ԵՏՈՒՆ / :Բ: (2) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ
Ի ՏԼԱՐՈՋՆ, / ԿԱՏԱՐԻՉԼԲԻՆ
ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ, / :Ա: (1) ՍԵՐՈՐԱ,
:Ա: (1) ՍԵՒԱԴԻ:

Հրատ. Հայկունի, 69,
Բարխուտարեանց, 260,
ԴՂՎ, V, 114, արձ. 378:

Ս. Բարխուդարեանն այս վիճակը չի տեսել, ինչը ստիպել է գիտնականին այն ներառել կորած վիճակների շարքը: Նախորդ հրատարակիչների վերծանութիւնը թերի է եւ սխալաշատ: Հայկունին այն վերագրում է ինչ-որ եպիսկոպոսարանի եւ կարծում, որ Վաղուհասի եկեղեցին եւ եպիսկոպոսարանը կառուցուել են ԺԴ. դարսկզբին: Քարն իր սկզբնական տեղում չէ, նախորդների պէս այն եւս ծառայել է իբրեւ երկրորդական օգտագործման շինաքար, ինչը կարող էր նաեւ թիւրիմացութիւնների տեղիք տալ:

Վիճակը վկայում է տէր Գրիգորի առաջնորդութեան օրօք վանքում ինչ-որ «փոնախուց» կառուցելու եւ գրատուն «կազմելու» մասին: Կարծում ենք՝ «փոնախուցը» նոյն փոնատունն (փոատուն) է, այսինքն՝ այն կառոյցը, որտեղ գտնուում է փուռը²⁵: Միաբանութիւն ունեցող խոշոր վանքերում բաւական զարգացած էր նաեւ վանական տնտեսութիւնը: Փոն աշխատող-վերակացուին հացպան կամ փոնապան էին կոչում²⁶: Եթէ զար-

25 Է. Աղայեան, Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, հտ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 1539:
26 Ակնքի անապատում՝ 1261 թ. գրուած ՄՄ թիւ 1481 ձեռագրի գրչութեան ծառայում յիշատակարանում գրիչ Դաիթ Բզնեցին հոգեւոր դասից խնդրում է. «...գթորոս միակեաց եւ գրիգոր, որ աշխատեցան ի կոկ թղթիս, Աստի գտնուեալ եւ զմարման (մատնապան - Ա. Յ.) եւ զհացպան եւ զփոնապան եւ զամեւայն աշխատողս առ Քրիստոս յիշել...» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Դ,

գացած միջնադարից այդօրինակ վկայութիւնները սակաւ են, ապա ԺԷ-ԺԸ. դդ. անհամեմատ որոշակի են: Պատմագիր Ա. ռաքել Դաւրիթեցին Հաղորդում է, որ 1627 թ. մտնելով Ս. Էջմիածին՝ Մովսէս վարդապետը (յետագայում կաթողիկոս՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացի 1629-1632 թթ.) «ի հիմանց» նորոգել է ողջ համալիրը՝ կառուցելով շուրջանակի պարիսպ, իսկ «...ի հիւսիսային կողմն եւ յարեւելեան կողմն շինեցին խցեր ի տնտեսատուն, փռնատուն, ամբարանոց ցորենոյ եւ այլ նիւթոց»²⁷: Աւելի ուշ Սիմէոն Ա. Երեւանցի (1763-1780 թթ.) կաթողիկոսը փռնատանը կից ամբարանոց է կառուցել, որը նորոգել եւ այլ շինութիւններով է համալրել նրա յաջորդ Ղուկաս Ա. Կարնեցին (1780-1799 թթ.): Մայրավանքի վիմագրերից մէկում այդ մասին կարդում ենք հետեւեալը. «...շինեցան կամարակապ դուռնըս եւ արեւելակողմն ներքնայարկս, որքն եւ վէց խուցք եւ մի ամբարանոց բրնձոյ, հանդերձ կցորդ շինուածովքն...»²⁸: Ըստ ամենայնի՝ յիշատակուած են վանքի տնտեսատան կամ հէնց նոյն փռնատան խցերը, որոնք Վաղուհասի վիմագրում կարող էին պարզապէս փռնախուց կոչուել: Պէտք է ենթադրել, որ քննուող վիմագրում վկայուած «փռնախուցը» փռնատան հնագոյն յիշատակութիւններից է, որի նորովի լուսաբանումը կարեւորում է բառիս գործածութեան տարբեր գրեւորումների առումով:

Ինչ վերաբերում է վանքում գրատուն «կազմելուն» (այսինքն՝ ստեղծելուն²⁹), ապա պէտք է յիշենք, որ զարգացած միջնա-

դարում նշանաւոր վանքերում եւ եպիսկոպոսանիստ կենտրոններին կից գործում էին նաեւ գրատուն-մատենադարաններ, ինչպէս օրինակ՝ Հաղբատում, Սանահինում, Սաղմոսավանքում, Տաթեւում, Խոր Վիրապում, Թեղեհեաց վանքում եւ այլուր: Այս տեսանկիւնից բացառութիւն է նաեւ Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքը, որն, ինչպէս վերը նշեցինք, յայտնի եպիսկոպոսանիստ կենտրոն էր, իսկ գաւթի արեւելեան մասում կառուցուած շինութիւնների կամարակապ խորշերը վկայում են, որ այն ծառայել է նաեւ իբրեւ գրատուն-մատենադարան: Կարծում ենք՝ վիմագիրը լրացնում եւ հիմնաւորում է այդ իրողութիւնը՝ համարուելով նրանց շինարարական (ստեղծման, ձեւաւորման) վկայագիրը: Նկատառելով տառաձեւերի հնագրական առանձնայատկութիւնները՝ վիմագիրը կարելի է թուագրել ոչ ուշ քան ԺԳ. դարով:

6. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գտնուել է գաւթի տարածքից, 6 տող.

ԱՐ ԹԱԳԱԻ ՈՐԴԱԽԵՆ/ՈՐՀ ԵՒ
 ԶԲԱՐԵՊԱՇ ԵՍ ԶԱԹԱԲԱԿԵՆ՝
 ՈՐԴԻ ԶԱԼԱԼ ԴԴԱԻԼԻՆ ԵՒ
 ՄԱՄՔԱՆԻ ԴՏԵԱՌԵՆ / ԽԱԶԻՆՈՅ ԵՒ
 ԻՆՔՆԴԱԿԱԼ / ՄԲ ՈՒՍՏԻՍ,
 ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻԼՇԵՑԷՔ:

Արձանագիր քարի աջակողմը բեկորներով է ամբողջանում, սակայն դա վերծանութեանը չի խոչընդոտում: Յիշատա-

կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօւէեան, Երեւան, 2008, էջ 1381):
 27 Առաքել Դաւրիթեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խաչատրեանի, Երեւան, 1990, էջ 252-253:
 28 Ա. Յարութիւնեան, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրութիւնները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 81-82, արձ. 61:
 29 Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, հոտ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 360:

կուած է Խաչէնի մեծ իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի եւ Մամքանի որդին՝ Աթաբալը կամ Իւանէն³⁰, որը բնութագրում է Տիրոջից (Աստուծով) թագաւորաշնորհ եւ բարեպաշտ, «տեառն Խաչիւնոյ» եւ «ինքնակալ» տիտղոսներով: Հասան-Ջալալի եւ նրա ընտանիքի անդամների անունները քանիցս յիշատակուած են Գանձասարի, Հաղբատի, Կեչառիսի եւ այլ հոգեւոր կենտրոնների վիմագրերում: Ուսումնասիրողներից Բագրատ Ուլուբաբեանը, ընդհանրացնելով նրանց շինարարական գործունէութիւնը, գրում է. «Ամենուր նրա (Հասան-Ջալալի - Ա. Յ.) հետ է կիւնը՝ բարեպաշտուհի Մամքանը, որն ինչպէս ամուսնու հետ, այնպէս էլ նրանից զատ՝ եւ որդի Աթաբալի հետ, եւ միայնակ, եկեղեցիներ է նորոգում ու կառուցում, խաչքարեր է կանգնեցնում, օժանդակում մատենաներ ստեղծելուն, ապա նուիրում է հայրենի վանքերին»³¹:

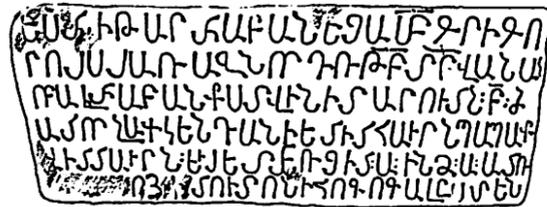
Հասան-Ջալալի եղբրական մահից յետոյ (1261 թ.) իշխանութիւնը ժառանգել է նրա միակ որդի Աթաբալ-Իւանէն՝ դառնալով Խաչէնի ինքնակալ իշխանը. «Եւ կայաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն՝ որդի նորա (Հասան-Ջալալ-Դոլայի - Ա. Յ.), հրամանաւ Հուլաւուին եւ Արղունին...»³²: Կիրակոս Գանձակեցին գրուատանքով է խօսում Աթաբալի մասին՝ նրան համարելով «այր սրբասնունդ, պարկեշտ եւ խոնարհամիտ եւ աղօթական, որպէս զմի ի

սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»³³: Մեր վիմագրի 4-րդ տողի վերջում ՏԵԱՌԵՆ բառի վերականգնումը պատահական է. Գանձասարի վանքի արձանագրութիւններում Աթաբալը քանիցս յիշատակուած է իբրեւ ՏԵԱՌԵՆ ԽԱԶԻՆՈՅ³⁴: Վաղուհասի վիմագրում նա յիշուած է իբրեւ ԻՆՔՆԴԱԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ՈՒՍՏԻՍ, այսինքն՝ իր իշխանութեան ենթակայութեան տակ էր նաեւ այս հոգեւոր կենտրոնը: Նրա օրօք իրականացուած շինարարական աշխատանքների մասին տեղեկութիւններ գրեթէ չկան. յայտնի է, որ նա աւարտել է հօր հիմնադրած Գանձասարի գաւթի շինարարութիւնը: Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան պատին (գաւթի մէջ) պահպանուել է գաւթի հիմնադրման եւ աւարտման ծաւալուն արձանագրութիւնը՝ Հասան-Ջալալ-Դոլայի եւ Աթաբալի անունների յիշատակմամբ: Չնայած վիմագիրը կրում է Հայոց ԶԺ. (1261) թուականը, այդուհանդերձ հնարաւոր է, որ այն կառուցումից յետոյ են փորագրել՝ հիմք ընդունելով հիմնադրման թուականը³⁵: Աթաբալ-Իւանէն վախճանուել է 1287 թ. («ձեռն խիստ եղեւ. մեռան մեծ իշխանք ի Խաչէն՝ Աթաբալ, որդի Ջալալին եւ Հասան, թոռն Դաւիթին եւ ապա մեռաւ ծարն ի Տփլիսիս»³⁶), այսինքն՝ վիմագիրն աներկբայ կարող ենք թուագրել ԺԳ. դ. երկրորդ կէսով:

30 Բ. Ուլուբաբեանը ծանօթագրում է, որ Հասան-Ջալալի եւ Մամքանի միակ որդու անունը Իւանէն է եղել, որը, հաւանաբար, հօր քեռի աթաբալ Իւանէն Զաքարեանի անունն է: Այսինքն՝ Իւանէն «աթաբալ» (բեկի, թագաւորի հայր) կոչումը եւս ձեռք է բերել անձնանուան գշտնակութիւն, որը գուցա հետ կրել է Հասան-Ջալալի որդի Իւանէն (Բ. Ուլուբաբեան, Գ. աշխ., էջ 217, ծմբ. 147):
 31 Բ. Ուլուբաբեան, Գ. աշխ., էջ 176: Հմմտ. անտ Ա. Յակոբեան, Հասան Ջալալի կիս Մամքանը դուստրն էր Դաւիթի Մամիկոնեան Ապարէկի-Հանդէս ամսօրեայ, ՄԻԹ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2015, ս. 159-186:
 32 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 392:

33 Նոյն տեղում:
 34 ԴՆՎ, պրակ V, էջ 50, արձ. 122, էջ 51, արձ. 125:
 35 Նոյն տեղում, էջ 40-41, արձ. 84:
 36 Ստեփաննոս եպիսկոպոսի Տարեգրութիւնը (XIII դ.), - «Մանր ժամանակագրութիւններ», հոտ. Ա, Երեւան, 1951, էջ 48: Հմմտ. անտ Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատնիքը Թ-ԺԳ դարերում, ս. 160-167:

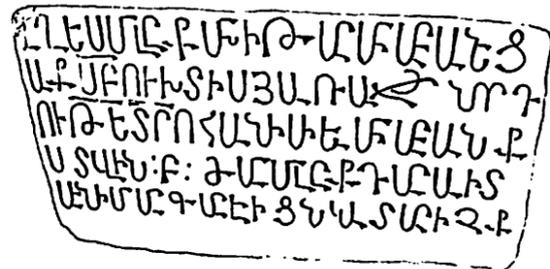
7. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գտնուել է գաւթի տարածքից, 6 տող.

ԵՍ՝ ՄԻՍԻԹԱՐ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՄԲ
ԳՐԻԳՈՐՈՑԱ,
ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԼԵԱՄ՝ Բ ՏՐ
ՎԱՆԱԿՈՐԱ
ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔԱ ՏՎԻՆ Ի ՏԱՐՈՒՄԵ
:Բ: (2) ԺԱՄ,
ՈՐՁԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ՝ ԻՄ ՆԱԻՐՆ՝
ՊԱՊԱՔՐԻՆ՝,
ԻՄ ՄԱԻՐՆ: ԵՒ ՅԵՏ ՄԵՌԻՑ ԻՄ՝ :Ա: (1)
ԻՆՁ, :Ա: (1)
ԱՄՈՒՄՆ ԼՈՅ ԻՄՈ Ի ՏՈՆԻ
ՀՈԳՈԳԱԼԸՍՏԵԼԱԿ:

Վիճազրի վերջին տողում որոշ գրեր կիսանկառ են: Այն բնոյթով նուիրատուական է, համաձայն որի՝ վանահայր (առաջնորդ) տէր Վանակորի (մեզ անծանօթ անուն է, գուցէ, պիտի ընկալել՝ «վանակ Ալկոբալ») օրօք ոմն Միսիթար՝ Պապաքի որդին, միաբանելով Ս. Գրիգորին՝ ստացել է երկու ժամ-պատարագ՝ իւրաքանչիւր տարուայ Հոգեգալստեան տօնին: Ընդ որում, ինչպէս ընդունուած էր՝ քանի ղեռնա կենդանի է, պատարագները կը մատուցուեն իր ծնողների յիշատակին, իսկ վանահայրից յետոյ՝ իր եւ իր կնոջ (ամուսնու): Վիճազրից եւ նրա գտնուելու վայրից դատելով՝ յուշարձանախմբի կառոյցներից մէկը կրել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունը: Տառաձեւերի հիմամբ՝ այս վիճազրը եւս հարազատ է ԺԳ. դարին:

8. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցուած գրատան ձախից երկրորդ խցի մուտքի աջակողմում, 5 տող.

ԱՂԵՍ, ՄԼԸՔ, ՄԻՍԻԹԱՐ
ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ
ՄԲ ՈՒՍՏԻՄ՝ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԼԱՆ՝
ՏՐ ՈՆԱՆԻՍԻ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔԱ ՏՎԻՆ
:Բ: (2) ԺԱՄ ՄԼԸՔԴԱՐԱ, Ի Տ/ԱԻՆԻ
ՄԱՐԳԱՐԷԻՑՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔ /
ԼԱԻՐՆԻՆ ՅԱՅ:

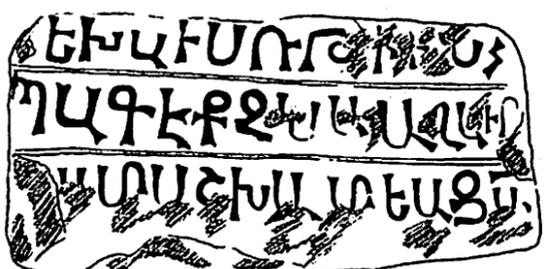
Անձնանուններից առաջինի սկզբնատառը կիսանկառ է, սակայն հաւանական ենք համարում, որ վկայուած է Աղա արական անձնանուն Աղես հոլովածելը: Վիճազրը բնոյթով դարձեալ նուիրատուական է. տէր Ոհանիսի վանահայրուծեան (առաջնորդութեան) օրօք Աղան, Մլըքն ու Միսիթարը միաբանել են սուրբ ուխտին, որի դիմաց Մլըքդարան սուրբ մարգարէների տօնին երկու պատարագ է ստացել: Վիճազրում յիշատակուած է «երկոտասան մարգարէիցն» (տասներկու մարգարէների) տօնը, որը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է ամուսն երկրորդ կէսին՝ Վարդավառի եւ Աստուածածնի վերափոխման տօնների միջակայքում³⁷:

Արտասովոր է Մլըքդար անձնանունը յիշատակութիւնը: Յայտնի է, որ բառիս մուքդար ձեւը նշանակում է «կալուածատէր, մուլք (կալուածք) ունեցող»³⁸: Ենթադրելի է, որ մի շարք այլ տիտղոսների պէս (չահանչահ, դէմեթար եւ այլն) մուքդարը եւս վերածուել է անձնանուն: Թուագրում ենք ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

9. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գրատան ձախից երկրորդ խցի հիւսիսային պատի վե-

37 Այս մասին մեզ յուշեց Ալեքսան Յակոբեանը:
38 Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հտ. Դ, Երեւան, 2007, էջ 91:

րին շարուածքում, հակառակ դիրքով, 3 տող.

...[ԲԱՐ]ԵՆԱԻՍՈՒԹԻՒՆ Լ...
...[ԵՐԿՐ]ՊԱԳԷՔ ԶՆԱ ԱՂԱԻ[ԹՍ]...
...Տ ԱՇՍԱՏԵԱՑ Ա...

Արձանագրութեան պահպանուած հատուածը, ցաւօք, գոնէ ենթադրութիւններ անելու համար որոշակի նախադրեալներ չի ստեղծում: Հարազատ է ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

Վանքի վիճազրերին անդրադարձած տեղագիրների աշխատութիւններում ներառուած են նաեւ այլ արձանագրութիւններ, որոնք մենք չենք վաւերացրել: Ս. Բարխուդարեանը եւս «Դիւանում» դրանք ներկայացրել է չպահպանուած արձանագրութիւնների կազմում:

1. ԽԱՉՔԱՐ. գտնուել է բակի հիւսիսային կողմում.

Ցանուն Աստուծոյ. ես՝ Յոհան, որան էլեցս Վախտանկայ, կանգնեցի զխաչս ի տապանի որդոյ իմոյ Գրիգորայ, որ վախճանեալ է ի Քրիստոս, որք երկրպագէ՛ յիշեցէ՛ ի Քրիստոս. թվին :ՈԿէ: (1218):

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 233,
Բարխուտարեանց, 260,
Դիւան V, 114, արձ. 380:

2. ԳԱԻԻԹ. խորանի ճակատաքարին.

Աստուծոյ շնորհին. ես՝ Կոստանդին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգեւոր որդոյ իմոյ տե՛ր Մարգարէին, յիշխանութեան մեծի Ջալալ Դալին եւ յառաջնորդութեան սրբայ տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի եւ այլ սպասաւոր սուրբ ուխտիս հաստատեցին :Գ: պատարագ ի տաւնի տեառնընդառաջին՝ :Բ: ինձ, :Ա: տե՛ր Մարգարին,

կատարիչն աւհինն յԱստուծոյ: Ով հանէ զԱւետարանս յեպիսկոպոսարանէս, ինքն եղիցի որոշեալ եւ հանեալ ի Փառացն Աստուծոյ. ի թվիս :ՈՂԵ: (1246) էր:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 232,
Բարխուտարեանց, 260,
Դիւան V, 114, արձ. 377:

Վիճազրը չափազանց արժէքաւոր է Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւոր կեանքում Վաղուհասի վանական միաբանութեան դերի եւ նշանակութեան ուսումնասիրման տեսանկիւնից, մանաւանդ որ մատենագրութեան մէջ այդօրինակ տեղեկութիւնները սուղ են: Այն պարզում է Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի (1221-1267) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից վանքին Աւետարան նուիրաբերելու փաստը: Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ՝ երուսաղէմեան այցից յետոյ մատենագիր Վարդան Արեւելցին մի որոշ ժամանակ գտնուել է Կիլիկեան Հայաստանում, տեսակցել Հեթում արքային եւ կաթողիկոսին: Հայրենի երկիր վերադառնալիս նա իր հետ բերել է վեհափառ հայրապետի «Սահմանք կանոնականքը» եւ շրջաբերականը՝ ուղղուած «յամենայն քաղաքս, եւ յաւանս, եւ ի վանորայս երեւելիս, եւ յիշխանս փառաւորս»³⁹: Շրջաբերականում կաթողիկոսն իր հայրապետական օրհնանքն է փոխանցել ժողովրդին եւ մեծամեծ նուէրներ ուղարկել Արեւելից կողմանց եկեղեցիներին ու վանքերին «...առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արեւելից ընծայս՝ մետաքսառէջս ի կերպասուց պէսպէս գունովս, եւ մեծագին նափորտս ի սպաս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորի իւրոյ...»⁴⁰: Տեղին է ենթադրել, որ նշուած ընծաների շարքում էր նաեւ Մայրաքաղաք վանքին նուիրած Աւետարանը:

39 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 294-295: Հմմտ. Բ. Ուլուբաբեան, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցիք եւ մշակոյթը, Երեւան, 2001, էջ 323:
40 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 311:

3. ԳԱԽԻԹ. մուտքի ճակատաքարին, արտաքուստ.

ԶԳրիգորէս եւ զմայր եւ զամուսին իւր յաղարթս յիշեցեմք թիւ :ԶԺԷ: (1268):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 260, Դիւան V, 114, արձ. 379:

4. ՊԱՐԻՍՊ. գտնուել է շրջապարսպի վրայ.

Յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան. ես՝ Վասակ, որդի Լեւոնի, յառաջնորդութեան տեսուն Յովհաննիսի եւ միաբանացս: Եւ սոքա ետուն ինձ ի տարումն :Գ: ար ժամն, որք զայգին եւ զտօնատեղն առնեն, դատին ի Տեառնէ:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 232-233, Դիւան V, 114, արձ. 381:

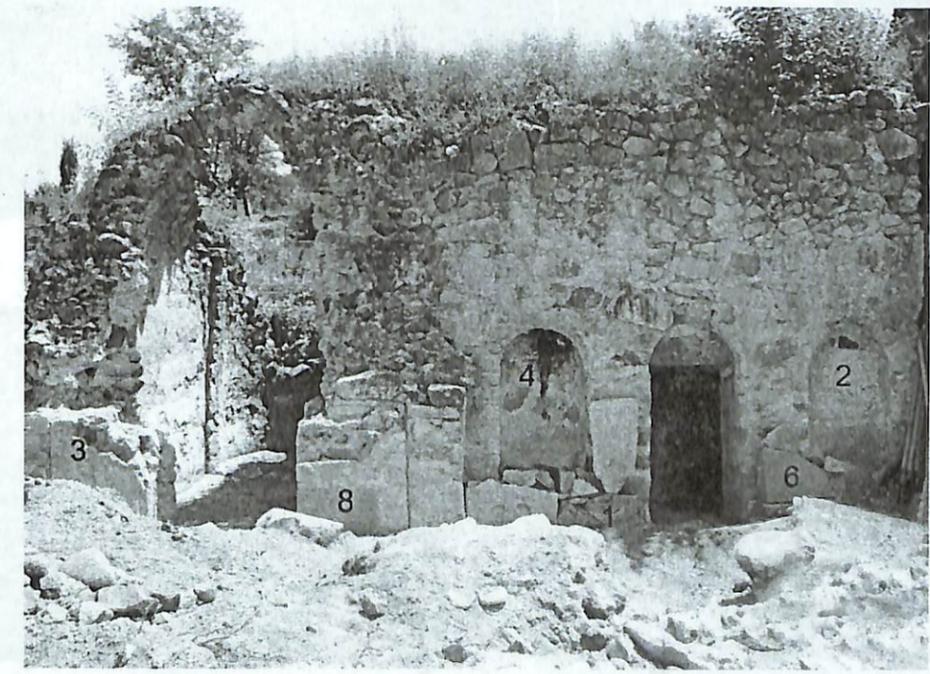
Ս. Բարխուդարեանը տեղին է նկատում, որ վերծանութիւնը ստոյգ է: Այս շարքում կան մի քանի վիմագրեր եւս, որոնք յարակից գիւղատեղիներից են, ըստ այդմ՝ հարկ համարեցինք շրջանցել⁴¹:

Ամփոփելով՝ պէտք է արձանագրենք, որ Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքի 2014-2015 թթ. պեղումներով վաւերացուած վիմագրերի գոյութիւնն այս հոգեւոր կենտրոնի ուսումնասիրման համար առաջնային նշանակութիւն ունի: Վերծանուած 9

վիմագրերից 6-ն առաջին անգամ են շրջանաւուծւած: Նախորդ հրատարակիչների բացթողումներն էապէս լրացուել ու բովանդակային առումով ամբողջացուել են: Փաստելի է, որ վանքը ոչ թէ կառուցուել, այլ վերականգնուել է 1183 թ.՝ Վախտանգի որդի Հասան Մեծ իշխանի նախաձեռնութեամբ: Ինչպէս նորոգումից առաջ, այնպէս էլ յետագայում վանքն ունեցել է ստուար միաբանութիւն ու տնտեսութիւն, գուցէ իրօք եղել է Մեծ Կողմանքի կամ Մեծ Իրանքի եպիսկոպոսական նստոցներից մէկը եւ գիտակրթական կենտրոն, ինչի մասին են վկայում վիմագրերում նշուած նուիրատուութիւնները, փոխախցի կառուցումը, գրատան ստեղծումը եւ այլն: Վիմագրերի քննութեան արդիւնքում փաստագրուում են վանքի ԺԲ. դարավերջի սպասաւորներ տէր Գրիգորի, Սահակ քահանայի, ինչպէս նաեւ ԺԳ. դ. վանահայրաւորները տէր Գրիգորի, տէր Վանակոբի (կամ Ակոբի) եւ տէր Ոհանիսի անունները: Այս ամէնի հիմամբ կարող ենք որոշակի վստահութեամբ ասել, որ գոնէ ԺԲ.-ԺԳ. դդ. Վաղուհասի վանքը ինչնայնպէս առաջնակարգ հոգեւոր կենտրոններից մէկն է եղել:

Նկ. 1 Վաղուհասի վանքի ընդհանուր տեսքը մինչեւ պեղումները (2014 թ.)

Նկ. 2 Գաւթի արեւելեան մատուռները պեղումների ընթացքում (2015 թ., նշուած թուերը յօդուածում արձանագրութիւնների համարներն են):

41 Տե՛ս Դ.Վ., պրակ V, էջ 114-115, արձ. 282-283:

Արձ. 1

Արձ. 2

Արձ. 3

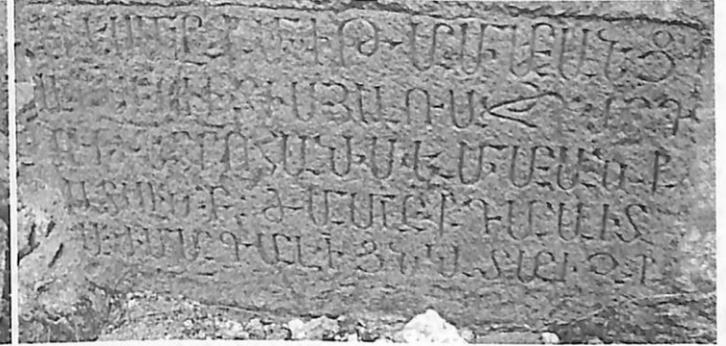
Արձ. 4

Արձ. 5

Արձ. 6

Արձ. 8

Արձ. 7

Արձ. 9